

Debatt

Absider med mening

Forskargrupper som tävlar om att först hitta lösningen på ett problem; forskning där resultat publiceras, läses och testas, accepteras eller förkastas, allt i ett rasande tempo. Nej, i den humanistiska forskningen kan avståndet i tid från idé till text, publicering och eventuell reaktion oftast mätas i år eller årtionden.

Någon gång blossar en debatt upp och tempot ökar, men det är svårt att förutse när det sker. Det krävs markanta ämnen, identiteter och personligheter, och att något står på spel: exempelvis tempelriddarnas närvaro på Bornholm eller bruket av filosofi i den postprocessuella arkeologin. Gåtan om absiderna vid romanska kyrkor ger däremot inga rubriker; man blir glad om det överhuvudtaget blir en reaktion.

Antingen–eller

Absider behandlas i de flesta avhandlingar och översikter om den romanska stilen och arkitekturen. Ofta har då förekomsten av antingen absid eller rak koravslutning uppfattats som en fråga om respektive tyska eller engelska stilinfluenser – eller som en fråga om en kronologisk och typologisk utveckling. Förekomsten av absider har även uppfattats som ett uttryck för goda ekonomiska förutsättningar av konsthistorikern Sigrid Christie och arkitekten Håkon Christie, vid publiceringen av kyrkorna i Östfold i Norge. Paret Christie noterade att den »stora kyrkotypen», d.v.s. kyrkor med både absid och torn, förekom i de rikaste bygderna (Christie & Christie 1959, s. 15 ff, 36, 45).

Mitt eget intresse för absiderna väcktes 1979 i Århus, när jag som ung student hörde medeltidsarkeologen Olaf Olsen säga att det inte är möjligt att se något mönster i förekomsten av antingen absid eller rak koravslutning. Vilken utmaning! Men det skulle bli en lång färd från den första dispositionen till en text om absider i Norden 1994 via ett föredrag vid det sjätte

kyrkoarkeologiska symposiet i Höör 1995 till min artikel »Enten–Eller. Apsidekirker i Norden», som trycktes några år senare (Wienberg 1997; från trycket 1999). Efter millennieskiftet kom så de första reaktionerna i form av hänvisningar; alltså ett tämligen normalt förlopp i humaniora.

Med min dubbla bakgrund i en dansk-kontinental tradition, som framhäver källorna, källkritiken och forskningshistorien – och en svensk-anglosaxisk tradition, som betonar problemformuleringen, perspektiven och teserna – byggde jag upp artikeln retoriskt med flera delar, så att en potentiell läsare skulle kunna hitta något användbart, även om annat kunde avvisas. Således fanns å den ena sidan en omfattande forskningshistoria och en katalog, som tillät ett avvisande av de etablerade förklaringarna om stilinfluenser och kronologi. Å andra sidan fanns en statistisk analys, som visade en korrelation mellan frekvensen av absider och de ekonomiska förutsättningarna, som de kom till uttryck i avgifterna i »Ribe Oldemoder» från ca 1325, Slesvigbiskopens cathedricum 1436 och Christian V:s matrikel 1682. Analyserna behandlar alla Jylland, där de romanska kyrkorna är relativt välbevarade. Christie & Christies iakttagelser i Östfold bekräftades här empiriskt.

Absidens symbolik

I artikeln beskrivs absiden med sin nisch och sitt valv kring altaret och dess »Majestas Domini»-motiv grundläggande (alltså denotativt) som symbol för himlen, Golgata eller den heliga graven i Jerusalem, alltså som en religiös symbol i Jerusalem, alltså som en religiös symbol (Wienberg 1997, s. 9, 21). Men då jag var skeptisk till att religiös symbolik eller ekonomi skulle kunna vara tillräckliga förklaringar, presenterade jag även ett förslag till en (konnotativ) tolkning av absiden som en symbol på biskopens överhöghet. Argumentationen bygger

på en rad indicier: 1) Biskopens säte, »cathedra», var i fornkyrkan placerat i absiden. 2) Spetsovala biskopssigill med biskopen sittande på en stol liknar absidens vanligaste utsmyckning, »Majestas Domini», alltså Herren i Majestät. 3) Absider förekommer generellt vid domkyrkor, benediktinerkloster och premonstratenserklöster, men inte vid cistercienserklöster. 4) Vä kyrka i Skåne, som övergick från kungen till Odensebiskopen och premonstratenserorden, hade ursprungligen en rak koravslutning, men fick tillfogad en absid.

I samband med att arkeologer, medeltidsarkeologer och konstvetare har refererat till artikeln, har det alltid varit till tolkningen av absiden som en symbol på biskopens överhöghet – inte till absiden som en religiös symbol, inte till den kritiska forskningshistorien, den statistiska analysen eller till katalogen; avsnittet om biskopen och Vä utgör endast tre av artikelns 38 sidor. Dessa forskare har nämnt tolkningen för orientering eller lagt fram den som ett etablerat faktum.

Arkeologen Johan Runer tar i sin doktorsavhandling *Från hav till land eller Kristus och odalen* min tolkning av absiden som utgångspunkt för en egen mera konkret tolkning, där förekomsten av absid ses som ett kännetecken på kyrkor som själva ägde sin prästgård (Runer 2006, s. 48 ff; jfr oppositionen tryckt i Tagesson 2007 och ett svar i Runer 2008). Och det kan knappast råda någon tvekan om att det är Runers djärva tes som är anledningen till att konsthistorikern Christian Lovén och inom kort även den historiska arkeologen Ing-Marie Nilsson kritiskt granskar min tolkning (Lovén 2009; Nilsson 2009 i tryck).

Men de flesta, som har hänvisat till artikeln »Enten–Eller», tycks ha förbiset nyanserna i argumentationen och försiktigheten i konklusionerna. Dels presenteras himmelsymboliken och ekonomin som de två första stegen, dels framläggs det tredje och sista steget uttryckligen som en »hypotes» (Wienberg 1997, s. 27). Låt mig citera från artikelns avslutning: »Så er det op til nogen anden at forsøge at falsificere disse foreløbige løsninger. Undertiden vil jeg passere absiden ved Lunds domkirken i troen, at jeg forstår.» (Wienberg 1997, s. 28).

Lovéns kritik

I debattartikeln »Absidernas gåta löst?» lovordar Lovén artikelns katalog, accepterar tillbakavisandet av de tidigare uppfattningarna, men avvisar tolkningen av absiden som en symbol på biskopens överhöghet; absiden som religiös symbol nämns över huvudtaget inte. Avvisandet läser jag i fyra delar: 1) Lovén förväntar sig, att en sådan tolkning, om den var korrekt, hade avsatt spår i ett skriftligt material på kontinenten, där absider också förekommer rikligt. 2) Lovén saknar en definition av vad jag avser med biskopens överhöghet. 3) Lovén visar, att cistercienserklöster kunde ha absid, t.ex. i Vitskøl på Jylland och Roma kloster på Gotland, och att fördelningen av absider kontra rak koravslutning knappast kan förklaras med hänvisning till biskopens inflytande, t.ex. på Gotland. 4) Vidare underkänner han exemplet Vä, eftersom de skriftliga källorna här inte skulle kunna tas till intäkt för att biskopens inflytande ökat på bekostnad av kungens. Lovén menar att absidernas gåta egentligen redan är löst och inte särskilt spännande; frågetecknet i titeln på Lovéns artikel kunde alltså ha ersatts med ett utropstecken! Lösningen är ekonomin, d.v.s. ett samband mellan rikedom och absider. I slutet beskriver Lovén absiden som »en av många fördyrande tillvalsdetaljer» i kyrkobyggandet (Lovén 2009, s. 207).

Svar på kritiken

Lösningen finns på kontinenten! När arkeologer, konstvetare eller historiker i Norden står inför ett svårt problem tänker de ofta att svaret måste sökas på kontinenten, för underförstått låg dåtidens centrum där, därifrån utgick idéerna, och där flödar källorna. Visst, men som ett allmänt påstående, d.v.s. utan precisering, är det obrukbart. Och självklart har jag letat efter litteratur och exempel på kontinenten – liksom på de Brittiska öarna – men funnit samma konventionella hänvisningar till stil och kronologi, samma förvirring och osäkerhet, som i Norden. För övrigt var det tillräckligt tidskrävande att undersöka hela Norden. Men jag har aldrig, som Lovén antyder, förutsatt att min tolkning enbart skulle vara gångbar i Norden. Med utgångspunkt i det nordiska materialet har jag lagt fram ett källmaterial och ett tolkningsförslag, sedan är det upp

till andra att värdera om materialet och tolkningen kan ha en vidare tillämpbarhet.

Korrekt, jag definierade aldrig »biskopens överhöghet». Principiellt föredrar jag här som i andra sammanhang att låta betydelsen av begrepp framgå av deras bruk och kontext och inte på förhand definiera, d.v.s. dra gränser. Men jag tänkte på biskopen som en del av herraväldet, på kyrkans egen hierarki med biskopen som sockenprästens överordnade samt på uppdelningen i kungamakt och kyrka, *regnum et sacerdotium*. Och jag hänvisade i artikeln till rättshistorikern Jan Arvid Hellströms avhandling (1971) om biskopen och landskapssamhället, som även Lovén använder. Dock framstår uppdelningen mellan *regnum* och *sacerdotium* inte längre som ett så entydigt antingen-eller efter historikern Lars Hermansons avhandling (2000) om 1100-talets Danmark. Den nämner inte Lovén, och jag kunde inte känna till den när jag skrev min artikel.

Absider dominerade vid domkyrkor, benediktinerkloster och premonstratenserkloster, men saknades normalt vid cistercienserkloster. Det handlar om tendenser, vilket också klart framgår av min artikel och katalogens exempel. Men jag medger att det är svårt – eller kanske omöjligt – att förklara fördelningen av absider kontra raka kor som en karta över biskopens inflytande kyrka för kyrka, socken för socken, t.ex. på Gotland.

Jag vill även göra ett par preciseringar, som kanske inte ändrar mycket i sak. Lovén nämner Vitskøl och Roma som exempel på cistercienserkloster med absider. I båda fallen var koret emellertid rakt avslutat, åtminstone i den första byggnadsfasen. I Vitskøl tillkom en koromgång med absidoler; och redan Sigurd Curman, som Lovén hänvisar till, iakttog att koromgången tillhörde en lite senare byggnadsfas (jfr Curman 1912, s. 175 ff). I Roma finns absidolerna inte i koret utan i tvärskeppet.

Kyrkan i Vä är paradoxalt väl belyst i källorna och ändå omstridd, vilket öppnar för flera uppfattningar. Dateringarna av både kyrkans byggnadsfaser och kalkmålningarna är ytterst omdiskuterade. Förslagen om vilka donatorer som avbildats på tribunväggen har varit åtskilliga. Slutligen kan betydelsen av klostrets privilegiebrev diskuteras (jfr Skyum-Nielsen 1953;

Græbe 1971, s. 45ff, 50ff, 74ff; Ahlstedt Yrlid 1976, s. 58ff, 95ff; Thun & Anglert 1984, s. 41ff). Vä är därmed ett flertydigt eller osäkert led i min argumentation, och det är rimligt att såväl Lovén som Nilsson väljer att fokusera på Vä. Frågan är, om tolkningen som symbol på biskopens överhöghet faller med Vä som exempel, om Vä faller?

Med mening

Är absiden i själva verket en onödig byggnadsdel, ett fördyrande tillbehör? Jag förstår mycket väl vad Lovén menar, även om mina associationer går till familjens val av luftkonditionering som tillbehör vid köpet av en Volvo V70 för några år sedan. Med en annan och mera teoretisk formulering kan absiden ses som ett av många uttryck för *conspicuous consumption*, iögonfallande konsumtion, med ekonomen och sociologen Thorstein Veblens berömda ord. Medeltidsarkeologen Jan Brendalsmo (2006, s. 24 ff) använder begreppet i sin undersökning av kyrkobyggandet i Trøndelag. De orden ingick förstås inte i medeltidens självförståelse eller i skriftliga källor, varken i Norden eller på kontinenten, men däremot återfinns andra formuleringar i samma riktning.

Debatten om absiderna har flera likheter med den långt mera omfattande debatten om de tidiga tornen. På liknande sätt som Lovén i sin debattartikel uppfattar absiden som ett överflödigt tillägg såg medeltidsarkeologen Henrik Jacobsen i en källkritisk avhandling om västtornen i östra Danmark både absid och torn som liturgiskt onödiga byggnadsdelar (Jacobsen 1993, s. 72; recension i Wienberg 1993a).

Likheten mellan värderingen av absider och torn kan inte överraska, för där det finns torn finns som regel (med undantag!) även absid: det är den »stora kyrkotypen» med Christie & Christies beteckning. Således finns det en korrelation i såväl Danmark som Sverige mellan förekomsten av romanska absider och romanska torn (Jacobsen 1993, s. 34 f; Wienberg 1997, s. 16; Bonnier 2008, s. 138, fig. 72, jfr s. 143, fig. 77).

Men om det finns ett samband mellan torn och absider, och det tycks vara fallet, så skulle det vara konstigt om absiderna enbart var en

fråga om ekonomi och helt utan symbolisk betydelse, att absiderna skulle vara »meningslösa». Tornen närmast översvämmas av betydelser, såväl denotativa som konnotativa; Jacobsen räknar själv upp en rad exempel (jfr Jacobsen 1993, s. 41 ff; också Wienberg 1993b, s. 101 ff, 153 ff).

Än en gång vill jag hävda absidens primära betydelse som religiös symbol. Till denna kommer så biskopens överhöghet som ett hypotetiskt förslag till en av kanske flera sekundära betydelser; och i båda fallen var en byggnation beroende av de ekonomiska förutsättningarna.

Absider som ett uttryck för rikedom, javisst, men inte utan mening! Rikedom i sig hade betydelse i medeltiden, vilket framgår av cisterciensern Bernhard av Clairvaux och franciskanernas avsiktliga bortväljande av sådant som kunde vara uttryck för makt och rikedom, som avledde uppmärksamheten, eller som bröt med ett fattigdomsideal (Wienberg 1997, s. 25 med citat och hänvisningar). Såväl cistercienserna som franciskanerna hade självklart råd att bygga absider och torn om de ville, men de avstod från denna, med en omskrivning, »iögonenfallande symbolik».

Referenser

- Bonnier, A.C., 2008. *Sockenkyrkorna under medeltiden. Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*. Dahlberg, M. & Franzén, K. (red.). Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Brendalmo, J., 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Perspektiv 17x24, 30. Oslo.
- Christie, S. & Christie, H., 1959. *Norges kirker. Østfold*. I-II. Norske Minnesmerker. Oslo.
- Curman, S., 1912. *Bidrag till kännedomen om cistercienserordens byggnadskonst. I. Kyrkoplanen*. Stockholm.
- Græbe, H., 1971. *Kyrkorna i Vä*. Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium 139. Stockholm.
- Hellström, J. A., 1971. *Biskop och landskapsamhälle i*

tidig svensk medeltid. Rättshistoriskt bibliotek 16. Stockholm.

- Hermanson, L., 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet 24. Göteborg.
- Jacobsen, H., 1993. *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm.
- Lovén, C., 2009. Absidernas gåta löst? *Fornvännen* 104.
- Nilsson, I-M., 2009 (i tryck). *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund.
- Runer, J., 2006. *Från hav till land eller Kristus och odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna*. Stockholm Studies in Archaeology 38. Stockholm.
- 2008. Några synpunkter på Göran Tagessons recension av »Från hav till land eller Kristus och odalen». *Fornvännen* 103.
- Skyum-Nielsen, N., 1953. De ældste privilegier for klostret i Væ. Et nyfund. *Scandia* XXI, 1951–52. Stockholm/ Köpenhamn/ Oslo.
- Tagesson, G., 2007. Recension av Johan Runer, »Från hav till land eller Kristus och odalen». *Fornvännen* 102.
- Thun, E. & Anglert, M., 1984. *Vä*. RAÄ & SHM, Rapport, Medeltidsstaden 57. Stockholm.
- Ahlstedt Yrlid, I., 1976. *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmaleri*. Lund.
- Wienberg, J., 1993a. Tavse romanske tårne. *META* 1993:3–4. Lund.
- 1993b. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.
- 1997 (reellt tryckt 1999). Enten – Eller. Apsidekirker i Norden. *Hikuin* 24. Højbjerg.

Jes Wienberg

Lunds Universitet

Institutionen för Arkeologi och Antikens historia

Box 117, SE-221 00 Lund

Jes.Wienberg@ark.lu.se